

Шайжигитова Б.А.

**САЯКБАЙ КАРАЛАЕВДИН ЖАНА САГЫМБАЙ ОРОЗБАК
УУЛУНУН ВАРИАНТТАРЫ БОЮНЧА СЕЙРЕК КЕЗДЕШКЕН
АЙРЫМ ЭТНОНИМДЕР**

Шайжигитова Б.А.

**НЕКОТОРЫЕ РЕДКО ВСТРЕЧАЮЩИЕСЯ ЭТНОНИМЫ ПО ВАРИАНТАМ
САЯКБАЯ КАРАЛАЕВА И САГЫМБАЯ ОРОЗБАК УУЛУ**

В.А. Shaizhigitova

**SOME RARE ETHNONYMS ON OPTIONS SAYAKBAI KARALAEV
AND SAGYMBAY OROZBAK UULU**

УДК: 811.51(575.2)(04)

«Манас» эпосунун Саякбай Каралаев жана Сагымбай Орозбак уулу тарабынан айтылган варианттарында сейрек кездешкен айрым этнонимдер каралган. Бул этнонимдердин маанилери чечмеленген. Алардын башка этнонимдер менен байлынышы изилденген. Изилдөөнүн актуалдуулугу белгиленген.

Негизги сөздөр: «Манас» эпосу, этноним, орус элдин тукуму, англия кан уулу, бозек, чанак журту.

Рассматриваются редко встречающиеся этнонимы эпоса «Манас» из вариантов сказителей Саякбая Каралаева и Сагымбая Орозбака уулу. Определены значения этих этнонимов. Исследована связь с другими этнонимами. Отмечена актуальность проведенного исследования.

Ключевые слова: эпос «Манас», этноним, предки русского народа, сын английской крови, бозек, народ чанак.

Considered rare the names of the epic "Manas" from the options narrators of Saqba Karalaeva and Shimba Orozbaq uulu. The values of these ethnonyms. We investigated the relationship with other ethnonyms. Relevance of the study.

Key words: epos "Manas", an ethnonym, the ancestors of the Russian people, the son of English blood, bozek, people Chanak.

Ырамандын Ырчы уулунун жана Эр Шуутунун ата-тегин Саякбай Каралаевдин вариантында гана обочолонуп көрсөтүлгөн этноним катары кароого болот. Анткени С.Орозбак уулунун айтуусундагы вариантта Ырамандын Ырчы уулу жөнүндө бир эле вариантта эки түрдүү берилген. Алгач Ырчы уул казактын улуу жүзүнөн деп айтылса, кийин өзү: “Тейитмин”, - дейт.

С. Каралаевдин вариантында Ырчы уул жөнүндө:

Бирөө – Ырамандын Ырчы уулу

Ычкыры түпөк кырк муундуу,

Тебетейи чоктуу кул,

Айтар оозу шоктуу кул.

Болжолдуу жайдын укуму

Орус элдин тукуму.

Топ жаруучу ырчысы,

Кабылан Манас канкордун

Туу түбүндө турчусу. (С.К. 401-402-бб.)

Ажыбай Манаска жолдош бел, кубат боло турган, ак пейилден кызмат өтөй турган эки чоро жөнүндө баяндайт.

Ажыбай айтып мындай кеп,

Оозун жыйып алгыча

Көрсө көңүл бөлүнүп,

Көк жал шердин өзүнө

Эки арслан көрүнүп,

Бирөө-үзүктөй калпак эр Шууту,

Адамзаттын туйгуну,

Ата жайын сурасан,

Англия кан уулу:

“Түшүмдө көрүп Манасты

Кумар болдум өзүнө

Ыраазы болуп сөзүңө

Кумарыма чыдабай,

Оруска кирдим оолугуп,

Ойронум, сенин өзүңө,

Бүгүн келдим жолугуп,

Айылымдан бездим адашып,

Арслан, шер – деп, көп угуп,

Атайы келдим жанашып”. (С.К. 401-б.)

Өткөн макалада “Сейрек кездешкен этнонимдерге” Англияны кошпой кетиптирбиз. Эр Шуутунун атасы англиялык кандарынан экендиги жана Ырамандын Ырчы уулу түбү орус элинен экендиги Саякбай Каралаевдин гана б.а. биз изилдөөгө алган А.Жакыпбек уулунун, С.Орозбак уулунун жана бириктирилген вариантта эр Шуутунун ата-теги жөнүндө сөз козголгон эмес. (2т. 84-б.)(С.О. 152-б.)

С. Орозбак уулунун айтуусунда – Манас баштаган кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого көчкөнү 2 - томдо Эр Шуутунун өтө кыраакы, сезгич, чечен экендигин көрсөтүп:

Карангыда кол жүрсө,

Казатка ыраак жол жүрсө

Карсактын изин жанылбас

Кадыр жайнак Шууту-

Калктан чыккан куусу (С.О. 2-т., 150-б.)

А.Жакыпбекдун “Теңири Манасындагы” Ата Мекенге деген бөлүгүндө: А негизи Манастын өз колу да куралып калган. Кошой авасынын кошуну, Бакайдын колу кыргыздыкы, Манастыкы болбогондо кимдики. Кечеги өткөн согушта сыналган, көзгө түшкөн баатырлар тандалып иргелип, Манастын кырк чоросу курала берди. Чубак, Сыргак али жаш, а бирок Ошпурдун уулу, Манас менен жаштайынан бир өскөн Айнакул кырк чоронун башы болуп,

Кыргыз атка конгон. Көрбөгөн, жүрбөгөн жери, билбеген тили жок Абдылда чоролордун белдүүсү болуп, Ажыбай чечен атка конгон... Калпагы үзүктөй далдайган Шууту келип кошулду. (“Теңири Манас”, 154-б.)

Өзү келип катылган Шоордук кандын кыргыздардан женилиши төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Бозек менен Шаңкай бар,

Ойрон кылды баарысын

Оңолбогон далай бар.

Өкүмүсүп туруп, өрттөндүм

Кыйынсып туруп, кырылдым – деп өкүнгөн Шоорук кан: Жолборс жолго жатарбы, Жолум ушундай катарбы, - дейт.

Шаңкай уруусу жөнүндө С.Орозбак уулунун жана бириктирилген вариантында айтылат. Ал эми бозек уруусу жөнүндө бириктирилген варианттан жолуктурабыз. Бозектер кыргыздарга коңшу эл катары сүрөттөлөт. Каракалпактардын кай бир урууларынын аттары “Манас” эпосунда аталышы бекер эмес, кыргыздар менен каракалпактардын санжыраларында 20дан ашуун чоң жана майда уруулардын аттары бирдей экендигин көрүүгө болот. Бозектер түндүк Кавказда жашап турушкандыгы ногой элинин санжырасында да кездешет. Ногойлар болсо, кыргыздар менен этникалык байланышы бар эл. Ошентип, Бозек этнониминин “Манаста” чагылдырылып калышы каракалпактар менен кыргыздардын жана алардын курамаларындагы уруулардын туугандык жана тыгыз карым – катыштарынын негизинде десек болот. Бул мамилелер Ордо кандыгынын тушунда же болбосо XIII-XV кылымда болуп өткөн (М.Э. 151-б.). Дегенкиси “Манас” эпосунда жана кыргыз санжырасында тиешелүү болгон кыпчак, коңурат, кангы (каңды), катаган, курама, уйгур, түркмөн, мангыт, эштек (өстөк) аттуу уруулардын жалпылыгын белгилеп кетүү зарыл. (М.Э. 274-б.)

Манас менен Коңурбайдын сайышы деген бөлүмдө чанак этноними Сагымбай Орозбак уулунун вариантында кездешет.

Чоюн алптын минген аты семиз болгону менен бою пас, өзүнүн кулактары кол чатырдай, мурдунун суусу булактай агып турган ошону менен бирге алп кара күчкө ээ баатырдын бири бу дагы.

“Манастын” үчүнчү китебинде кезиккен этнонимдер деп, көрсөтүлгөн чанак этноними бар. Ал эми “Манас” энциклопедиясында чанак топоним катары көрсөтүлгөн. Китепте болсо бир жеринде топоним, айрым жерлеринде этноним катары көрсөтүлгөн:

Айдатып коюп элине,

Жеттим деп калмак жерине,

Аскар уулу Жумабек

Азыр мында турба деп,

Чанактагы айлымды

Тоодон түшүп алсын деп... (С.О. 3-т., 280-б.)

Түн боюнча ал жүрүп

Ат аябай мол жүрүп

Бир күн, бир түн жол жүрүп

Ат аябай жүрүптүр

Чанактын журтун сүрүтүр. (С.О.Ю 3-т., 281-б.)

Манас оо дүйнө саларда Каныкейге айткан керээзи (бириктирилген вариант боюнча):

Асмандан жылдыз чаңытып,

Козголгондо келейин,

Оболтодон өзүмө,

Дос болгондон келейин.

Кундуз, талкан эл деген –

Көргөн жандын баарысы

Жеткилең мыкты эр деген. (Б.В. 2т. “Манас”, 292-б.)

С. Каралаевдин айтуусундагы кийинки 2010-жылы басылып чыккан “Манасындагы” Манастын туула элегиндеги бабалары деген бөлүмдө башка вариантта учурабаган этнонимди баса көрсөтсөк болот:

Каапырга казат салганда,

Чынмачындын канын

Аламын деп барганда,

Катын алып Бээжинге

Калып калган туркана,

Чындаса таап алабыз,

Чын мусурман дуңкана.

Бээлесен болот бейарман

Чын кыргыздын тукуму

Чынмачындын Бээжинде

Салалык деген эл калган. (С.К. 46-б.)

Жез челекке жаткырып,

Алма кабык алдырып

Алты ай малма салдырып

Анжыяндын Шагыл сарт

Боёкчусун алдырып ... (С.О. 208-б., 3-т.)

Жогорудагы саптарда – Анжыяндын Шагыл сарт деп, берилсе, ушул эле 3 томдун 175-бетинде 2 Шагыл бийдин Атайы

Саргыл аттуу Сатайы - деп, эпизоддук кейипкер катары көрсөтүлөт. С.Орозбак уулунун вариантынын 4 томундагы “Каныкейдин сарамжалы” бөлүмүндө кырк чорого берген жоо кийимдеринин даярдыгы жөнүндө 94-бетте баяндалып, Шагыл сарт кайра этноним катары берилип, китептин аягында дагы этноним катары көрсөтүлгөн. Манас энциклопедиясында болсо, эпизоддук кейипкер катары көрсөтүлгөн. Шагыл бий. (М.Э. 2-том, 345-б.)

Сагымбай Орозбак уулунун вариантында “Чапкан аттардын келгени” деген бөлүмдө аттарды ары айдаганы алты күн, арадан токтоп жети күн болуп, Коң төрөнүн бушаймандыгы билинип, кантип болсо марага биринчи болуп келүүнүн ар кандай амалын ойлоп: “Катагандын Кошойун баштатадан жок кылбай” – деп өкүнүп:

Кылым кытай журтуна

Кырдагы кыргыз тең болуп

Өтүп кетип баратыр

Жаккан оту кытайдын

Өчүп кетип баратыр. (С.О. 259-б., 3-т.)

Калмактардын өзүнөн – өзү ичтери ирип, кыргыздын ашына азап, тоюна тозок, жалпы журтка

мазак кылып, чоңойтпой кырып, тындым кылууну ойлошот.

Бул сөздү айтып Коң төрө
Кызыл чоктуу Нескара,
Калмактардын Ушаңы,
Кара жалдуу Борончу,
Каткаландын Сайкалы,
Солондон бар Алооке
Донуз мүнөз эр Жолой
Токшукердин Бозкертик
Чыраштардын Бедөөнү
Дагырлардын Көөдөнү
Жалпы кытай уругу

Жалпуктөн атын минишип... (С.О. 261-б. 3-т.)

Дагыр (монг. дахур – кара кытайлардан калган уруунун аты) – этноним эпосто душман тарабындагы (калмак, кытай) эл (уруу). XVII кылымга чейин Амур өзөнүнүн бойлорунда жашаган 1654-жылы айрым бөлүгү Дун-Бей провинциясына көчүрүлгөн “Бир бөлүгү ички монголияда жашайт. XVIII кылымдын экинчи жарымында Цин империясы тарабынан чек ара аскери катары бир бөлүгү солон, шибе уруулары менен бирге Синьцзянга (Уйгур автономия району) зордоп көчүрүлгөн дахурлардын атына дал келет. (Манас энциклопедиясы 175-б., 1-т.).

С.Орозбак уулунун вариантындагы “Макел – Малгундун келип Алмамбеттен өлгөнү” деген бөлүмдө Сазаңшаң элинин жана жалган көздүү Макел дөөсүнүн жалпы түзүлүшү, кыял пейили, кантип тамактагандыгы жөнүндө баяндап:

Байкаганга кай бирөө
Башында бар мүйүзү,
Найзадан мурун сайгандай.
Кээ бирөндө эки баш,
Укчу деген уругу
Жергелеше жети баш.
Бузук түрүн ким билет

Мурункунун сөздөрү (С.О. 225-б., 4-т.) - деп, Манасчы өзүнүн мурункулардан уккандыгын кыйытат. Укчу деген урук эч кайсыл китепте этноним катары көрсөтүлгөн эмес. Ушул варианттагы абай, аят, кутурук, баяндос, жетимурук ж.б. мифтик, эпикалык эл катары көрсөтүлсө, артык баш болбосо керек эле деген ойдобуз.

Адабияттар:

1. Манас: Эпос / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. I китеп. - Фрунзе: Кыргызстан, 1978.
2. Манас: Эпос / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. II китеп. - Фрунзе: Кыргызстан, 1980.
3. Манас: Эпос / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. III китеп. - Фрунзе: Кыргызстан, 1981.
4. Манас: Эпос / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. IV китеп. - Фрунзе: Кыргызстан, 1982.
5. Каралаев С. Манас. - Б.: Турар, 2010.
6. Манас: Кыскартылып бириктирилген вариант. 2- китеп, биринчи бөлүк. - Фрунзе.: Кыргызмамбас, 1959.
7. “Манас энциклопедиясы”. 1 - том. – Бишкек, 1995.
8. “Манас энциклопедиясы”. 2 - том. – Бишкек, 1995.
9. Ашым Жакыпбек. Теңири Манас. – Б.: Кыргызстан, 1995.

Рецензент: д.филол.н., профессор Садыков Т.